

BİR YOL AYRIMININ SEBEPLERİ: MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN İTİBAREN LOZAN ANTLAŞMASI'NA KADAR FRANSA CUMHURİYETİ İLE ERMENİ KOMİTELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER*

(REASONS FOR PARTING OF WAYS: RELATIONS BETWEEN
THE FRENCH REPUBLIC AND ARMENIAN COMMITTEES FROM
THE ARMISTICE OF MUDROS TO THE TREATY OF LAUSANNE)

Maxime GAUIN**

ODTÜ Tarih Bölümü Doktora Adayı,
AVİM Uzmanı

Öz: Ermeniler ile Anglo-Sakson güçleri arasındaki ilişkilerin aksine, Fransa ile Ermeni komiteleri arasındaki ilişkiler üzerinde çok az araştırma yapılmıştır. Türk İstiklal Savaşı konusunda Fransa'nın özel bir konumu vardı; zira Ermeni milliyetçilerinin istediği toprakları işgal eden tek ülkeydi ama onların iddialarını kabul etmeye en az meyilli olan ülkelerden biriydi. 1918'deki Fransız-Ermeni ittifakının esas sebebi Almanya'ya ve Üçlü-İttifak'a karşı ortaklaşa yürütülen savaştı. Ancak 1918'in bitmesiyle beraber; Ermeni Lejyonu'nun işlediği suçlar ve (Dünya Savaşı sırasında daha önceden sergilenen bir takım disiplinsizlik vakalarının çizgisinde) Kahire'de Ramkavar Komitesi'nin ayaklanması, Paris'in Ermeni milliyetçi örgütlerine olan güvenini sarsmaya başlamıştır. Temmuz 1920'deki Türk karşıtı Ermeni ayaklanması, Ermeni yağmacıların Adana'daki Fransız idaresi tarafından acımasızca bastırılması, (tam bu sırada) Ermeni Lejyonu'nun feshedilmesi, (yine aynı dönem olan 1920 yazında) Tiflis'teki Fransız yüksek temsilcisinin Taşnak Ermenistan Cumhuriyeti'ni hor görmesi; Fransa'yı Ermeni-odaklı bir politikadan Türk-odaklı bir politika benimsemeye sevk etmiştir. Bu değişim Ankara Anlaşması'nın (Ekim 1921) imzalanmasıyla belirgin hale gelmiştir. Ermeni milliyetçiler; Fransızların geri çekilişi sırasında bilinçli bir şekilde kendi insanlarını Kilikya'dan

* Bu makale ilk defa "Logiques D'Une Rupture. Les Relations Entre La République Française Et Les Comites Arméniens, De L'Armistice De Moudros Au Traite De Lausanne" başlığıyla Fransızca olarak 1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2002 – Erzurum/TÜRKİYE) – Bildiriler kitabında yayımlanmıştır. Bakınız: Dr. Tolga Başak ve Dr. Mevlüt Yüksel (derleyen), 1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2002 – Erzurum/TÜRKİYE) – Bildiriler (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014).

** **Maxime GAUIN**

Panthéon-Sorbonne tarih bölümünden mezundur. Avrasya İncelemeleri Merkezi'nde uzman olarak çalışmaktadır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora çalışmalarına devam etmektedir.

kitleler halinde göç etmeye kıskırtarak durumu daha beter hale getirmiş; Fransız hükümetinin Ankara'yı Atina'ya karşı desteklediği sırada 1922'de Yunanistan desteleyerek de yeni bir stratejik hata yapmıştır. Ermenilerin bu gelişmelere olan öfkesi Lozan Konferansı sırasında bir kez daha patlak vermiştir.

Anahtar kelimeler: *Adana, Ermenistan, Ermeni Devrimci Federasyonu, Aristide Briand, Kafkasya, Birinci Dünya Savaşı, Raymond Poincaré, Türk İstiklal Savaşı*

Abstract: *Contrary to the relations between Armenians and Anglo-Saxon powers, relations between France and the Armenian committees have been rarely studied. France was in a special situation during the Turkish war of independence, being both the only power occupying a territory desired by the Armenian nationalists and one of the less inclined to accept their claims. The main reason for the Franco-Armenian alliance that existed in 1918 was the common fight against Germany and the Triple-Alliance. However, as soon as the end of 1918, the crimes of the Armenian Legion and the incitements by the Ramkavar Committee of Cairo (in continuity with previous cases of indiscipline during the World War) began to break the trust of Paris for the Armenian nationalist organizations. The Armenian anti-Turkish riot of July 1920, the merciless repression of the Armenian plunderers by the French administration of Adana, the dissolution of the Armenian Legion (at the same time), the negative appreciation of the Dashnak Republic of Armenia by the French High Commissioner in Tbilissi (also in summer 1920) led from an Armenian-oriented policy to a Turkish-oriented one. The change was marked by the signature of the Ankara agreement (October 1921). The Armenian nationalists only worsened the situation by deliberately provoking the massive emigration of their compatriots from Cilicia, during the French withdrawal and committed a new strategic error by continuing to support Greece in 1922, when the French government was supporting Ankara against Athens. Armenian bitterness exploded once again during the Lausanne Conference.*

Keywords: *Adana, Armenia, Armenian Revolutionary Federation, Aristide Briand, Caucasus, Cilicia, First World War, Raymond Poincaré, Ramkavar, Turkish War of Independence.*

GİRİŞ

Ermeni Meselesi konusunda Fransız-Ermeni ilişkileri üzerine az araştırma yapılmıştır. Araştırma yapıldığı zaman ise bu araştırmalar polemik yaratabilir bir cinsten olmuştur. Özellikle de bazı Ermeni araştırmacılar “Fransız ihanetini” kınayarak¹ Fransa Cumhuriyeti’nden bahsettiklerinde, bu kavramın anlamının açıklanması ilk bakışta kolay gibi gözüküyor. Ancak, daha belirli bir şekilde söz konusu kavramın manasını ortaya koymak istiyorsak; somut olarak bu ibare, merkezci bir devletten öte, İstanbul’da, Adana’da, Beyrut’ta ve Kafkasya’da bulunan söz konusu devletin temsilcilerine de işaret ediyor.

Ermeni Komiteleri tabiri ise şu komitelere işaret ediyor: Geleneksel Partiler (Ermeni Devrimci Federasyonu - EDF, Hınçak, Ramgavar),² ondan sonra onlara bağlı gruplar (Ramgavar yanlısı “Ermeni Ulusal Birliği” – EUB ile Ermenistan Cumhuriyeti Heyeti - ECH), ve en sonunda da Ermeni gönüllülerini Fransız ya da Yunan Ordusu’na sokmaya çalışan özel komiteler.

Bu ilişkiler dengeli değildir. Cumhuriyet, ya da daha doğrusu Fransız kamuoyu için, bu ilişkiler oldukça arka planlı bir önem taşıyorlar. Komiteler için ise bu, hayati önemi olan bir münasebet. Fakat bu gerçek, söz konusu örgütlerin kendi çıkarlarını korumak amacıyla sağduyulu davranışlarda bulunmuş olması anlamına gelmiyor.³

Bu ilişkiler çok karmaşıktır. Bu gerçek de sadece Fransız temsilciliklerinin büyük sayısından kaynaklanmıyor, aynı zamanda da uluslararası bağlam bütün bunlarda önemli bir rol oynuyor. Mesela, 1918 sonundan itibaren tekrar alevlenen Fransız-İngiliz, Fransız-İtalyan rekabetleri, Yunanlar ve Türkler arasındaki savaş ve nihayet Rusya’daki iç savaş ile Bolşeviklerin Zaferi, bütün bunlar dikkate alınması gereken mühim faktörler.

1 “Cilicie: les coulisses de la trahison française”/“Kilikya: Fransız ihanetinin arka planı”, *Hay Baykar/Ermeni Mücadelesi*, 24 Kasım 1982, ss. 8-9 (İki ay sonra ASALA yanlısı bu gazetenin okurları bir Fransız öldürerek ve dört Fransız daha yaralayarak söz konusu makalenin en uç sonuçlarını uygulamaya sokuyorlardı: Claude Mutafian, “La Cilicie turquifiée par la France”/“Fransa tarafından Türkleştirilmiş olan Kilikya”, *Historiens et Géographes/Tarihçiler ve Coğrafyacılar*, 332. Sayı, Mayıs-Haziran 1992, ss. 151-160. Daha nazik, ama Fransa hakkında gözlemleriyle her zaman çok ikna edici olmayan: Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, I. ve II. Cilt, Londra, University of California Press, 1982.

2 Kâmuran Gürün, *Le Dossier arménien/Ermeni Dosyası*, Paris, Triangle, 1984, ss. 157-211; Jean-Louis Mattei, *Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri/Les Comités arméniens à la poursuite de la Grande Arménie*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2008; Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Londra, University of California Press, 1963.

3 O döneme ait olan Ermeni Komiteleri ve Büyük Devletler arasındaki ilişkiler için özellikle şu eserlere başvurulabilir: Yusuf Hikmet Bayur, *Armenians*, Ankara, TTK, 2010, ss. 58-293; Hourı Berberian, “The Delegation of Integral Armenia: From Greater Armenia to Lesser Armenia”, *Armenian Review*, 44-3 Sayısı, Güz 1991, ss. 39-64; Seçil Karal Akgün, “Ottoman Armenians Intricate Relations With Western Powers Before and During the Peace Settlement of the First World War”, *Review of Armenian Studies*, Sayı 18, ss. 39-45. Fransız politikası hakkında bakınız: Bilge Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri/Les relations turco-françaises durant la Guerre d’Indépendance*, Ankara, TTK, 1994.

Bildirimizde çözmeye çalışacağımız mesele şu: Fransa, Ermeni Komiteleri ile kurulan bir ittifaktan nasıl ve neden Kemalist Türkiye ile kurulan bir ittifaka geçti?

I) KIRILGAN VE ÇABUCAK TARTIŞMA KONUSU OLABİLMİŞ BİR İTTİFAK (1918 SONBAHARI- 1919/1920 KIŞI)

A) Mondros Mütarekesi Esnasındaki Durum

Paris ile Ermeni Komiteleri arasında akdedilen ittifak, eğer İngiltere ve ABD'deki⁴ komitelerin işgal ettiği yer ile bir kıyaslama yapıyorsa, o kadar köklü ve uzun bir geleneğe sahip değildir.

Fransa'nın, İngiliz William Gladstone'a bir muadili hiç olmadı. Hatta tam tersine, konudan mümkün olduğu kadar az bahsetmeye çalışan Fransız Hükümeti,⁵ 1890 çatışmaları için şiddetli ve Türk karşıtı bir tutum almadı. O kadar ki, Osmanlı İmparatorluğu'na gösterdiği destek yüzünden "Hanotaux Paşa" lakabı Fransız Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux'ya verildi. Başka bir gerçek: 1890 yıllarında Ermeni Komitelerinin propagandasına nadiren katılmaya karar veren önemli siyaset adamlarından biri olan Clemenceau, kendisi Başbakan olunca 1909'da Adana olayları hakkında Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız etmeye pek meyli olmadı.

Bu olguda şüphesiz ekonomik nedenler bir rol oynamıştır. O dönemde önceki on ya da yirmi yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırımlar için Fransa birinci sıradaydı.⁶ Öteki ülkelere nazaran daha ağır basan Fransa'nın kültürel etkisi⁷ peş peşe gelen Fransız Hükümetlerine temkinli olmalarını tembih etmek niteliğinde olan bir etkendi. Fransa'daki eylem yapan grupları andıran⁸ İhtilal Komitelerinin terörist ya da "anarşist"⁹ niteliği ve Fransa'da Müslüman karşıtı bir geleneğin olmayışı, bunun tam tersine, Sultan Süleyman

4 İngiliz ve Amerikan taraflarındaki durum hakkında bakınız: Justin McCarthy, *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City, University of the Utah Press, 2010; ve Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878- 1896*, Londra, Frank Cass, 1993.

5 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus: the French in Cilicia and Vicinity*, Ankara, TTK, 2005, ss. 11-12.

6 Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman, 1895-1914/Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları ve Emperyalizmi, 1895-1914*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1977.

7 Jacques Thobie, *Les Intérêts culturels français dans l'Empire ottoman finissant : l'enseignement laïque et en partenariat/Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemindeki Fransız Kültür Çıkarları: Laik ve Ortaklı Eğitim*, Paris, Peeters, 2008.

8 Vivien Bouhey, *Les Anarchistes contre la République. Contribution à l'histoire des réseaux sous la Troisième République /Cumhuriyet'e Karşı Anarşistler: III. Cumhuriyet'teki Şebekeler Tarihi'ne Katkı (1890-1914)*, Rennes, PUR, 2008; John Merriman, *The Dynamite Club. How a Bombing in Fin de Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror*, Boston, Houghton Mifflin Harcourt, 2009.

9 R. Des Coursions, *La Rébellion arménienne, ses origines, son but/ Ermeni İsyanı: Kaynakları, Amaçları*, Paris, Librairie du Service Central de la Presse, 1895, http://louisville.edu/a-s/history/turks/la_rebellion_armenienne.pdf; Pierre Loti, *Les Alliés qu'il nous faudrait/Bize Lazım Olan Müttefikler*, Paris, Calman-Lévy, 1919, s. 48, <http://www.archive.org/download/alliesquillnous00loti/alliesquillnous00loti.pdf>

ile kurulan ittifakın hatırası ve belirli bir Türk dostluğunun mevcudiyeti,¹⁰ bütün bunların tesiri oldu.

Aynı şekilde Jön Türklerin iktidar olması radikal görüşlü ve sosyalist siyaset adamlarının çoğunu memnun kıldı. Bu konuda, özellikle Jean Jaurès'in evrimi büyük ölçüde Jön Türklere bağlı.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasının ardında, Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya çalışan son ülke ve İttihat ve Terakki ile Türk halkı arasında bir fark görmeye özen gösteren tek ulus oldu.¹¹

Ermeni Meselesi hakkında yapılan ve Mayıs 1915'te ilan edilen İtilaf Devletleri'nin beyanı, Rusya'nın özel ısrarı ile gerçekleştirildi. Fransa, Rusya'yı sadece takip etmişti.¹² Temmuz 1915'te ise Boğos Nubar Paşa Kilikya'da 25.000, komşu eyaletlerde ise 15.000 isyancının operasyonunu¹³ desteklemeye hazır olduğunu iddia ederek, hem Fransız hem de İngiliz Hükümeti'ne Kilikya'da yapılacak olan bir çıkartma teklif etti, ama bu boşuna oldu.

Fransa'nın en sıcak baktığı girişim, 1914'ten itibaren Ermenileri Yabancı Lejyonu'nun listelerine kaydetmeye yönelik bir komitenin oluşumu oldu. Bu mantıklı bir karardı çünkü gönüllülerin çoğu Batı Cephesi'nde, yani Almanya'ya karşı savaşıyordu.

Yine de Fransa'nın en sıcak baktığı girişim, 1914'ten itibaren Ermenileri Yabancı Lejyonu'nun listelerine kaydetmeye yönelik bir komitenin oluşumu oldu. Bu mantıklı bir karardı çünkü gönüllülerin çoğu Batı Cephesi'nde, yani Almanya'ya karşı savaşıyordu.¹⁴ Buna rağmen, birkaç yüz kişi oldukları için katkıları daha çok simgesel oldu. Ermeni Osmanlılarının gireceği Doğu Lejyonu'nun oluşumunu ön gören Fransa ile bazı Ermeni Komiteleri arasındaki antlaşmaya imza atıldığında, yani Eylül 1916'da, bu ittifak gerçekten somut

10 Jean Méliá, *Mustapha Kémal ou la rénovation de la Turquie/ Mustafa Kemal ya da Türkiye'nin Yenilenmesi*, Paris, Fasquelle, 1929, ss. 169-190; Kanuni'den Günümüze Türk-Fransız Münasebetleri. Uluslararası Kolokyum, İstanbul, Mostar, 2012. Savaş öncesi dönem ile Ankara Antlaşması arasındaki bir devamlılık örneği için bakınız: *Le Capitaine Sarrou, un officier français au service de l'Empire ottoman/Osmanlı İmparatorluğu'nun Hizmetinde Olan Bir Fransız Subay: Yüzbaşı Sarrou*, İstanbul, Les Editions Isis, 2002.

11 Jean Méliá, *Mustapha Kémal...*, ss.189-190. Başka bir yorum için bakınız: Justin McCarthy, *The Turk in...*, ss. 158-248.

12 Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)/Fransız Arşivlerinde Büyük Devletler; Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler (1914-1918)*, Paris, 1983, ss. 13-15.

13 Commission des archives diplomatiques, *Documents diplomatiques français. 1915/ Fransız Kaynaklı Diplomatik Belgeler: 1915*, III. Cilt, Brüksel, Peter Lang, 2004, s. 98; Vatche Gazarian, *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918*, Waltham, Mayreni, 1996, s. 203. Önceki denemeler için bakınız: Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances...*, ss.12-14; Mim Kemal Öke, *The Armenian Question*, Ankara, TTK, 2001, ss. 111-112.

14 Aram Tarabian, *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français/Fransız Bayrakları Altındaki Ermeni Gönüllüler*, Marseille, Imprimerie nouvelle, 1917.

bir hal aldı. 1915'te Fransa'nın verdiği bir gemide firar eden Musa Dağ eski isyancıları¹⁵ bu lejyonun çekirdeğini oluşturdu.

Şunu da ilave etmek gerekiyor: Komiteler hem gönüllüleri seçme hızları¹⁶ hem de seçtiklerinin nitelikleri bakımından çok etkili olmadılar. Seçilen gönüllülerin disiplinleri çoğu zaman eksikti.¹⁷ 1918 Baharında meydana gelen ve Fransız askeri otoritesine karşı yürütülen bir isyan en çok dikkat çekici olaydır. Suçlular cezalandırıldı ve Kahire Ramgavar Komitesi temkinli bir şekilde müdahale etmekten çekindi.¹⁸

Yakın Doğu'da yapılan Eylül 1918 Taarruzu esnasında Doğu Lejyonu'nun Ermeni gönüllüleri İtilaf Devletleri'nin generallerinin takdirini kazandı.¹⁹ Ancak savaş zaten sona ermekteydi.

Bütün bu olayları gözümüz önünde bulundurarak, inkâr edilmesi mümkün olmayan bir gerçek şu ki, Fransa ile Ermeni Komiteleri arasındaki ilişkinin temel harcı, Birinci Dünya Savaşı esnasında, Almanya'ya karşı beraber savaşmış olmalarıdır.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu ise, tam tersine, 1914 Sonbaharında Almanya-Avusturya-Macaristan-Bulgaristan ittifakına katılmıştı.²¹

B) Yanılsamalar ve İlk Gerginlikler

Dünya çapında olan bir savaşın çerçevesinde bulunan ve fırsatlara bağlı olan

15 *Historique de la Légion arménienne/Ermeni Lejyonu'nun Tarihçesi*, Service historique de la Défense (SHD), 4 H 42, dosya 1; Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances...*, birçok yerde; Edward J. Erickson, "Bayonets on Musa Dağ. Ottoman Counter-Insurgency Operation-1915", *Journal of Strategic Studies*, XXVIII-3, Haziran 2005, ss. 529-548.

16 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, s. 69.

17 Cezalar, Temmuz 1917-Şubat 1919, SHDN, 4 H 34, dosya 1 (epeyce belge var, mesela 14 Nisan 1918 tarihli polis raporunun özetine bakabilirsiniz).

18 SHDN, 4 H 34, dosya 2, "Cebel Musa mülteci kampındaki askeri isyan" (Özellikle bu olaya dair 21 Mayıs 1918 tarihli rapora bakın).

19 Garéguine Pasdermadjian, *Armenia: A Leading Factor in the Winning of War*, New York, American Committee for the Independence of Armenia, 1919, s.22, <http://archive.org/download/armenialeadingfa00garo/armenialeadingfa00garo.pdf>. Servis notuna da bakınız: 5 Eylül 1918, SHD, 4 H 34, dosya 2: "cezaları askıya alınan" ve Mayıs ayında ayaklanan 29 lejyoner Doğu Lejyonu'na tekrar askere alınıyor.

20 Bu konuda olaylara dair Ermeni milliyetçi versiyonu özellikle Gabriel Korganoff'un kitabında sunuluyor: *La Participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase/Dünya Savaşı'na Kafkasya Cephesindeki Ermenilerin Katılımı (1914-1918)*, Paris, Massis, 1927. Aynı tema için Gareguine Pasdermadjian'a bakınız: *Why Armenia Should Be Free*, Boston, Hairnik Press, 1918.

<http://archive.org/download/whyarmeniasould00pasduoft/whyarmeniasould00pasduoft.pdf> ve *Armenia: A Leading...* Bir de şu kaynağa bakınız: *Armenia in the World War*, New York, American Committee against the Lausanne Treaty, 1926, ss. 8-15. *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution ottomane*, İstanbul, 1917 adlı eserde Osmanlı versiyonu çok zengin. İki versiyon da İtilaf Devletlerinden yana olan milliyetçi komitelerin hararetli müdahalesi hakkında hemfikir. Tarafsız analizler için bakınız: Edward Erickson, "The Armenians and Ottoman Military Policy", *War in History*, XV-2 Nisan 2008, ss.141-167. http://www.tc-america.org/media/Erickson_militarypolicy1915.pdf; Edward Erickson, "The Armenian Relocations and Ottoman National Security: Military Necessity or Excuse for Genocide?", *Middle East Critique*, Güz 2011, ss.291-298; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, ss. 100-109.

21 Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi hakkında bakınız: Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

bu ittifakı genişletmek amacıyla Paris'teki Ermeni temsilcilerinin biteviye 1919'daki büyük Fransız vatanseverliğini kullanmış olması pek şaşırtıcı değildir. Doğal olarak söz konusu heyetin üyeleri ülkelerinde meydana gelen olaylarla bir kıyaslama yaparak "Almanlarinki'ne benzeyen Türklerin savaş suçları" üzerine ısrar etti.²² Karşılıklı olarak Clemenceau sırasıyla 25 Haziran 1919'da Damat Ferid Paşa'ya verdiği cevapta Türk karşıtı bir tutum benimseyip Ermeni Komitelerini ve David Lloyd George'u destekledi.²³

Yine de, bu ilanlar Mondros Mütarekesi'nden itibaren karşılıklı güvenin bozulmaya yön tuttuğunu örtülemeye yetmezler. Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya²⁴ ait maddeler karşısında Ermeni Komiteleri, özellikle Boğos Nubar Paşa (Ramgavar) ve Mikael Varandyan'ın (EDF) vasıtasıyla, hayal kırıklığına uğradıklarını örtbas edemezler. Ermeni kampında ise bazıları Bakü'ye Osmanlı Ordusu'nun girmesinin İtilaf Devletleri tarafından Ermenilerin "alçaklığı" ya da "ihaneti"'ne dair bir delil gibi algılanmış olmasından korkuyorlar.²⁵

Fransız Hükümeti'ne nazaran zemin çalışmasına daha yakın olan ve (Kilikya'daki temsilcileri gözümüz önünde bulundurursak) Doğu Lejyonu'na Ermeni gönüllülerinin listelere kaydedilmesinde sorumluluğu daha az olan Beyrut'taki Fransız temsilcileri, söz konusu orduya sokma işinde Ermeni Komitelerinin güvenilir ve dürüst olmamasından şikâyet etmek için ön sıradalar. Uygun ve düzgün gönüllülerin seçilmesi aslında bu komitelerin en mühim işi olmalıydı.

Nitekim 2 Ocak 1919'dan itibaren, Yüksek Komiser François Georges-Picot Ermeni lejyonerlerinin "hoyratlığından" özellikle de "cinayetlerinden" şikâyetçiydi. Bütün bunlar "başka bir ırktan olan insanları, özellikle de çoğunlukta olan Türk unsurunu tedirgin ediyor." Üstelik de bu yüksek makamlar Ermeni yanlısı, fazla aşırı ve zamansız olan beyanlarda bulundular - bu desteği öne sürerek Ermeni Komiteleri bütün bu haberleri yayımlayıp fazla sade bir hale soktular. Bu da Ermeni olmayanlar için yeni bir endişe kaynağı oldu. Oysa "Düşmanlarımız olan İngilizler", Anadolu, Kilikya ve Yakın Doğu'daki kendi çıkarları için "bu zihniyetten pay çıkarmaktan geri kalmadılar."²⁶

Böylelikle Georges-Picot, Türk İstiklal Savaşı çerçevesinde de genişleyen

22 *L'Amitié franco-arménienne/Fransız-Ermeni Dostluğu Konuşma*, Paris, Finilkowski, 1919, ss.7-8: Ermeni Entellektüel Birliği Başbakanı Archag Tchobanian'ın konuşması. Bir de şu kaynağa bakınız: "Les Arméniens voudraient un Etat indépendant"/"Ermeniler bağımsız bir Devlet isterlerdi", *Le Matin*, 29 Şubat 1919.

23 Michel Paillarès, *Le Kémalisme devant les alliés/Müttefikler Karşısında Kemalizm*, İstanbul-Paris, Éditions du Bosphore, 1922, ss. 42-46.

24 Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances...*, ss.707-709.

25 Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances...*ss.706-707.

26 Georges Picot'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Ocak 1919, AMAE, P 17764. Kâmuran Gürün'ün kitabına da bakınız: *Le Dossier arménien*, s. 325.

dünkü müttefikler (Fransa ile İngiltere) arasındaki rekabet bağlamına işaret ediyor.²⁷

1918 sonundan itibaren, Doğu'da 1918'den 1919'a kadar o bölgedeki Fransız ordularının başı olan General Jules Hamelin, "Müslüman nüfusuna karşı yürütülen mezalimlerinden ve böyle bir davranışın Fransız davasını tehlikeye sokmasından dolayı²⁸ Ermeni Lejyonu'nu Kilikya'ya sevk ettirmeye" karar veriyor. Nitekim özellikle 18 Kasım 1918'de, bazı Ermeni Lejyonerleri Beyrut'ta oturan²⁹ bazı Müslümanlara saldırmıştı.

1918 sonundan itibaren, Doğu'da 1918'den 1919'a kadar o bölgedeki Fransız ordularının başı olan General Jules Hamelin, "Müslüman nüfusuna karşı yürütülen mezalimlerinden ve böyle bir davranışın Fransız davasını tehlikeye sokmasından dolayı Ermeni Lejyonu'nu Kilikya'ya sevk ettirmeye" karar veriyor.

Aslında bu transfer çok sayıda lejyonerin saldırganlığını değiştirmekten aciz ve henüz 30 Kasım'dan itibaren İskenderun genel valisi bazı Ermeni lejyonerlerinin cinayetlerine dair şikâyetleri aktarıyor. Zaten başka şikâyetler önkçkilerine ilave edilecekti.³⁰ Önce Ocak 1919'da³¹ ordudan kaçış ve kişisel suçlar çoğalıyor, ondan sonra da Şubat'ta, tahrik edilmemesine rağmen, Ermeni Lejyonunun 4. Taburu, bunlara dâhil olmak üzere Fransız ordusuna ait olan Cezayirliilere ve Müslümanlara saldırıp, iki evi yakıyor, birkaç dükkânı talan ediyor, isyan ediyor ve en

sonunda Fransız Deniz Ordusunun "topların ve mitralyözlerin" tehdidi altında zorla silahlarını bırakıyor.³² Tabur aynı ayın içinde feshediliyor: Yaklaşık elli kişi Askeri Mahkemelere, dört yüz kişi de Mısır'daki ceza taburlarına gönderilip, "şüpheli olmayan" başka dört yüz kişi ise çeşitli birliklere dağıtılıyor.³³

27 Doğu'daki Müttefik Orduları Başkomutanı General Franchet d'Esperey tarafından Sayın Başbakan ve Savaş Bakanı'na gönderilen 30 Mayıs 1919 tarihli mektup, SHD, 7 N 3210, dosya 1, alt dosya 1; 26 Şubat 1920 tarihli Binbaşı Labonne'un raporu. "İngilizler tarafından işgal edilen İstanbul hakkında rapor" yazar: Osmanlı Hükümeti nezdinde bağlantı kurmakla görevli olan Fransız heyetinin başı Yarbay Mougins, 1920, SHDN, 7 N 3201, dosya 2; Pierre Loti, *La Mort de notre chère France en Orient/Doğu'daki Sevgili Fransızın Ölümü*, Paris, Calman-Lévy, 1920, ss. 57-64.

28 Savaş Bakanı'na ve Dışişleri Bakanı'na General Hamelin tarafından çekilen 2 Şubat 1919 tarihli telgraf, AMAE, P 1426.

29 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, s.70.

30 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, ss.78-79.

31 Gustave Gautherot, *La France en Syrie et en Cilicie*, Courbevoie, Librairie indépendante, 1920, ss. 148-150.

32 18 Şubat ve 1 Mart 1919 tarihli Amiral Cassard tarafından Deniz Ordusu Bakanı'na çekilen telgraf; Georges-Picot tarafından Dışişleri Bakanlığına çekilen telgraf, 19 Şubat 1919, General Gouraud'dan Dışişleri Bakanlığ'na çekilen şifreli telgraflar, 23 ve 26 Şubat 1919, AMAE, P 1326; Gustave Gautherot, *La France en...*s. 153-157; Robert F. Zeidner, *The Tricolor...*, s. 80.

33 General Hamelin tarafından Savaş Bakanlığ'na çekilen şifreli telgraf, 6 Mart 1919, AMAE, P 1426; Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, ss. 82-83.

General Hamelin, Ermeni Lejyonu için yeni olan herhangi bir liste alınmasının askıda kalmasını talep ediyor ve Georges Clemenceau bu talebi destekliyor.³⁴

Şu da bir gerçek: 1919 senesi boyunca Albay Brémond ile bazı subayları, göze çarpan ve Türk karşıtı olan bir tutum benimseyip Ermeni Lejyonu'na karşı aşırı toleranslı davranıyor ve bu yüzden, Türk yanlısı olmayan subaylar dâhil olmak üzere,³⁵ Fransız Ordusu'nun içinde eleştirilere yol açıyorlar.

Yine de, General Hamelin, Ermeni Lejyonu ve oluşumunu destekleyen partiler hakkında yanılısama içinde bulunmaya çalışmıyor. Ermeni Lejyonerlerinin sözümona maruz kaldığı kötü muameleler hakkında Ramgavar Komitesi Fransız Hükümeti nezdinde şikâyetlerini sunarak büyük bir hata yapıyor.

Ayrıca ilk karışıklıklar o esnada zaten başlamıştı. Temelsiz olan bu şikâyetleri bardağı taşıran son damla gibi gören Hamelin, her defasında eleştirilere cevap veriyor ve en sonunda şunları belirtiyor:

“Hem Suriye'ye geldiklerinde, hem de Kilikya'ya ulaştıkları andan itibaren hem yerel yöneticiler hem de İngilizler'den gelen, maalesef çoğunlukla temeli olan ve her tür mezalimlere değinen şikâyetler her gün devamlı bana ulaştı (Hırsızlık, silahlı saldırma, talan, cinayet vs.). Ben de şahsen defalarca onları işgal altında bir ülkede Fransız askerleri gibi davranmaya çağırdım, ama boşuna bir çağrı oldu.”³⁶

Durum bundan sonra çabucak kötüleşiyor. Nitekim 1919 yılının ilk aylarından itibaren Fransız Komutanlığı, gizli yazışmalarda Fransa'ya karşı “isyanların” bazen en ağır küfürlerle teşvik edildiğini keşfetti.

Ramgavar Kahire Komitesi'nin, askeri mahkemeler³⁷ tarafından alınan kararlara tepki gösterip söz konusu yazışmaların kaynağında olduğu anlaşılıyor. Gustave Gautherot'nun açıkladığı gibi, disiplinsizlik konusunda Ulusal Ermeni Birliği'nin oynadığı rol çok önemli.³⁸ Gittikçe daha çok sınırlenen General Hamelin, 27 Haziran 1919 tarihli Clemenceau'ya gönderilen bir mektupta,

34 Başbakan'dan ve Savaş Bakanı'ndan Fransız Dışişleri Bakanı'na, 5 Mart 1919, AMAE, P 1426.

35 Afyon Karahisar'da görevli Tabur başı Labonne'dan Müttefik Orduları Başkomutanı'na, İkinci Büro, İstanbul, Aralık 1919, SHD, 7 N 3210, dosya 1; Paul Bernard, *Six mois en...*, ss. 23, 32, 45-47 ve birçok başka yerde. Aşağıda da idam mahkûmlarına af meselesine bakınız.

36 General Hamelin'den Savaş Bakanı'na gönderilen mektup, 15 Şubat 1919, AMAE, P 1426 (annexe/ek).

37 Amiral Cassard'dan Deniz Ordusu Bakanı'na telgraf, 10 Mart 1919, AMAE, P 1426; Amiral Cassard tarafından Deniz Ordusu Bakanı'na çekilen telgraf, 10 Mart 1919, AMAE, P 16673; General Hamelin'den İngiliz XXI. Koldordu Komutanı'na, 20 Mart 1919; General Hamelin'den Savaş Bakanı'na, 27 Haziran 1919; General Hamelin'den Kilikya'da Fransız Askerlerine komuta eden Sayın Komutan'a, 20 Ağustos 1919. 1919 Senesi- Dossier relatif à l'influence des comités arméniens [et] aux réclamations et mauvais esprit des légionnaires/Ermeni Komiteleri'nin tesirine, lejyonerlerin aşırı taleplerine ve kötü zihniyetine dair dosya, SHDN, 4 H 42, dosya 6; *Les Armées françaises au Levant/Yakın Doğu'daki Fransız Orduları*, Cilt I, Vincennes, 1979, s. 123.

38 Gustave Gautherot, *La France en Syrie et en Cilicie*, Courbevoie, Librairie indépendante, 1920, ss. 134-136.

Ermeni Komitelerinin başlangıçta savaş esnasında faydalı olmasına rağmen, şimdi tam tersine sadece bir kargaşa kaynağı olduklarını yazıp isyan yüzünden birkaç lejyonerin cezaya çarptılmasına ve özellikle onlardan iki kişinin idama mahkûm edilmesine yol açan olayları kastediyor.³⁹

Bununla birlikte, Kilikya ve civarlarındaki durum, tek başına Fransız Cumhuriyeti ve Ermeni Komiteleri arasında büyüyen gerginlik ve şüphe kaynağı değil.

Söz konusu komitelerin sınırsız istekleri (1919 Paris Barış Konferansı esnasında⁴⁰ ısrarla en azından Anadolu'nun yarısını talep ediyorlar) popülerliğini hiç arttırmıyor. Oldukça Ermeni yanlısı ve Kafkasya'daki askeri Fransız heyetinin üyesi olan Albay Chardigny böylelikle 30 Ekim 1919 tarihli mektubunda bu taleplerin ancak ve ancak "megaloman Ermenilerin" rüyası olabildiğini ve hemen reddedildiğini yazıyor.⁴¹ Fransız Hükümeti onun tutumuyla hemfikir ama bu hakikat, Ermeni temsilcilerinin pek hoşuna gitmiyor.⁴²

İncelediğimiz dönem boyunca mevcut olan başka bir olgu, Pierre Loti'nin durmaksızın yürüttüğü ve Türk yanlısı olan kampanyasıdır. Louis Barthou gibi siyaset adamları tarafından desteklenen bu kampanyayı gittikçe Claude Farrère ile Berthe Georges-Gaulis gibi yazar ve gazeteciler de savundu.⁴³

C) "Ermenilerden Bıktık!"

1919 yılının sonundan itibaren, Georges Clemenceau hala hükümetin başı iken, Ermeni Komiteleri ile kurulan ittifak tartışma konusu oluyor.

Beyrut'taki Yüksek Komiser olarak General Gouraud, Georges Picot'nun yerini alıyor: Unvanı da daha önce "Suriye ve Ermenistan'da Yüksek Komiser" olunca, şimdi "Suriye ve Kilikya'da Yüksek Komiser"⁴⁴ oluyor. Kilikya'ya da gönderilen General Dufieux sırasıyla şunu yazıyor:

39 General Hamelin'den Savaş Bakanı'na, 27 Haziran 1919, AMAE, P 16672. Telgraf kopyasına da bakınız: Kilikya'daki Ordulara komuta eden Albay'dan Beyrut'taki Lejyonlara komuta eden General'e, 29 Mayıs 1919, SHD, 4 H 42, dosya 6.

40 Avetis Aharonyan ile Boğos Nubar Paşa, *La Question arménienne devant la conférence de la paix/Barış Konferansı önünde Ermeni Sorunu*, Paris, Imprimerie Dupont, 1919, Garéguine Pasdermadjian, *Armenia: A Leading...*

41 La question arménienne/Ermeni Sorunu, 30 Ekim 1919, SHD, 16 N 3187, klasör 39.

42 Hourı Berberian, "The Delegation of..." ss. 54-55.

43 Orhan Koloğlu, "La campagne de Pierre Loti en faveur de la Turquie pendant la guerre d'Indépendance"/"Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye İçin Pierre Loti Tarafından Yürütülen Kampanya", ss. 57-75 - Paul Dumont ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (der.), *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk/Türkiye ve Fransa Atatürk Döneminde* içinde. Paris, ADET, 1981; Alain Quélla-Villéger, *La Politique méditerranéenne de la France, 1870-1923. Un témoin, Pierre Loti/Fransa'nın Akdeniz Politikası, 1870-1923. Bir tanık, Pierre Loti*, Paris, L'Harmattan, 1992, ss. 165-194.

44 Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie/Kilikya ve Üst Mezopotamya'da Fransa*, Paris, L'Harmattan, 2004, s. 113.

“2 Aralık 1919'da Adana'ya geldiğimde bana yol göstermeye yönelik yazılı ve şifahi talimatlar şu şekilde özetlenebilirlerdi:

- *Mümkün olduğu kadar yakın bir zamanda fazlasıyla sıkı olan ve dolaysız idareye yakın olarak addedilen Kilikya'daki İdari Yönetimin cenderesini gevşetmek.*
- *Yavaş yavaş Doğu topraklarında daha hafif bir İdari Kontrol oluşturup, Müslüman unsurlarıyla ve özellikle Türklerle sıkı bir işbirliğini aramak ve Fransız çıkarlarının Osmanlı çıkarlarına denk düşüğünü ısrarla göstermek.*
- *Şimdi genişlemesi ve taleplerinin aşırı ve tehlikeli oldukları için Fransız yöneticileri ile Ermeni örgütlerinin arasındaki bağı epeyce gevşetmek.*
- *Başka bir deyişle, çeşitli ırklar ve dinler arasındaki dengeyi eşit bir şekilde korumak.”⁴⁵*

“Dengeyi eşit bir şekilde korumak” ibaresi, Ermeni lejyoneleri ve partilerinin⁴⁶ davranışı yüzünden Birinci Dünya Savaşı'na dair arkadaşlık hatıralarının çarçabuk silindiğini düşündürüyor.

Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'un yazdığı bir not bu değişimi teyit ediyor:

“Bugünlerde zayıf bir birlik haline dönüşen Ermeni Lejyonu, Fransızların komuta ettiği ve Fransız tabiiyetle olan yardımcı bir birliktir. Gönderilmiş olması siyasi bir nitelik taşıyamaz.

Şunu da ilave ediyorum: Avrupa'daki Ermeni Komiteleri, Müslüman unsurlarına karşı ılımlı davrandıkları için Kilikya'daki idarecilerimizden şikâyetçi.

Siz ise, her iki taraftan eleştirilere maruz kalmamıza rağmen tek hedefimizin, ancak ve ancak en yüksek tarafsızlıkla asayışı pekiştirmek ve yerel nüfusa karşı eşitlikle davranmak olduğunu göstermeye çalışın.”⁴⁷

45 156. Bölüğe komuta eden General Dufieux'den Suriye-Kilikya'daki Fransa Cumhuriyeti General ve Yüksek Komiseri ve aynı zamanda da Yakınoğu'daki Ordular Başkomutanı'na, 9 Mart 1920, SHD, 4 H 226, <http://www.ellecilicie.net/dufieux.htm>

46 1919 sonundaki bu davranış hakkında bakınız: Stanford J. Shaw, “The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia”, Türkkiye Ataöv (der.), *The Armenians in the Late Ottoman Period* içinde, Ankara, TTK/TBMM, 2001, s. 158-164.

47 Fransız Dışişleri Bakanı'ndan İzmir'deki Fransız temsilcisine, 15 Kasım 1919, AMAE, p 17784. 7 Aralık 1919 tarihli Binbaşı Labonne'nun raporuna da bakınız, SHD, 7 N 3210, dosya 1.

Ama tam o sırada (Aralık 1919), ABD'den "Tam Ermenistan" üzerine bir mandayı talep etme fikrini terk eden Ermeni heyetinin üyeleri, (Söz konusu Ermenistan da bunu kabul edemezdi zaten,⁴⁸ Ermenistan'a Kilikya'yı da entegre etmekten⁴⁹ vazgeçmiyor ve Fransa tarafına bakmaya başlıyordu.

O zaman Georges Clemenceau'nun yakınlarına "Ermenilerden bıktık!"⁵⁰ diyerek tepki göstermiş olması pek şaşırtıcı değil. 7 Ocak 1920'de "Baş İdareci"den "İdari Kontrolü Şefi"⁵¹ makamına inen Albay Brémond'un yetkileri, Clemenceau Yönetimi tarafından azaltılıyor. Aynı şekilde iktidarı bırakmadan bir kaç gün önce Clemenceau Kıbrıs'taki Ermeni Lejyonu'nun talim kampını kapatıyor.⁵²

Komitelerin "Tam Ermenistan"a Kilikya'yı da dâhil etme sabit fikri, yavaş yavaş beliren yol ayrımının başlıca nedenlerinden biridir.⁵³

II) OLDUKÇA ÇABUK GERÇEKLEŞEN BİR AYRILIK (1920 BAHARI - 1921 GÜZÜ)

A) Ermeni Lejyonu'nun Feshedilmesi

1920 Baharı'nda Fransız subaylarından gelen şikâyetler ve Ermeni Lejyonu'nu feshedilmesini isteyen talepleri çoğalıyor.⁵⁴ O döneme dair Fransız Arşivlerinde nankörlük duygusu ve belirli bir umutsuzluk hükmediyor. Böylelikle, 20 Nisan tarihli mektubunda Ermeni Lejyonu'nun 7. Alayı'na komuta eden Yarbay Josse mafevkine şunları yazıyor: "Bu askerlerin artık hiçbir şekilde güvenilir görünmediğini örtbas etmem mümkün değil." Emirleri altında bulunan Ermenilerin nankörlüğünü ve bu durumu değiştirmeye yönelik boşa çıkan bütün çabalarını esefle karşılıyor Josse.⁵⁵

Bir hafta sonra, hem Josse'un hem de başka subayların raporlarına dayanarak

48 Justin McCarthy, *The Turk in...*, ss. 271-281.

49 Hourı Berberian, "The Delegation of..." , ss. 55-56.

50 Hourı Berberian, "The Delegation of..." , s. 57.

51 Vahé Tachjian, *La France en...*, s. 114.

52 Standford J. Shaw, "The Armenian Legion..." , ss. 186-187.

53 Bu inatçılık üzerine: Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*; Yücel Güçlü, *Armenians and the...*, ss. 102-139.

54 Başka belgeler için bakınız: 1920 Senesi - Ermeni Lejyonu'nda meydana gelen çeşitli olaylara dair dosya; Ermeni Lejyonu'na komuta eden Tabur başı Beaujard'dan Yakınoğlu'daki 1. Tugaya komuta eden Sayın General'e, 17 Nisan 1920, SHD, 4 H 42, dosya 6; Haftalık rapor, 15-21 Haziran 1920, SHD, 4 H 58, dosya 1; General Gouraud'dan Alexandre Millerand'a rapor, 21 Temmuz 1920, AMAE, (6-7 Nisan 1920 gecesinde bazı Ermeni lejyonerleri üç Türk köyünü yaktı; yapılan soruşturmada daha önce Adana Başpiskoposu olan Muşeg'in evinde bombalar keşfedildi. "Suç işleyenleri toplayan bir örgütten olduğu, asayişe aykırı planlar hazırladığı, silah depoya aldığı ve ölüme neden olabilen aletler yaptığı için bu şahıs gıyaben on yıl boyu zorlu işlere çarptırıldı"); Paul Bernard, *Six mois en Cilicie/Kilikya'da Altı Ay*, Aix-en-Provence, éditions du *Feu*, 1929, ss. 36-49 (1920'de yazarın kaleme aldığı günlüğün metnine göre).

55 SHD, 4 H 42, dosya 6 (bu dosya, Ermeni lejyonerleri tarafından işlenen suçlara dair belgelerle doludur ve bu eylemlerde komitelerin rolünden bahsetmektedir).

General Julien Dufieux Fransız subaylarının artık Ermeni askerlerine güvenmediğini ve onların ancak ve ancak “Müslümana karşı hissettikleri nefretin” güdümünde hareket ettiğini kaydediyor. Bu da Senegal’den gelen askerlerle birlikte yaşamalarını tehlikeli kılıyor.⁵⁶ Dışişleri Bakanlığı tarafından iletilen, üç Ermeni din temsilcisinin (Gregoryen, Katolik, Protestan) yeni bir protestosuna cevap veren General Gourau; 23 Nisan 1920 tarihli bir telgrafta şunları belirtiyor:

“141 numaralı telgrafınızın ima ettiği mektubun yazılmasına Ermenilerin davranışı sebep vermiyor.

Son olaylarda Türk köylerini ateşe verdikleri, Antep Amerikan Koleji işgal ettikleri ve pencerelerinden Türklere ateş ettikleri için Ermeniler Amerika’nın kınamalarını hak etme noktasına vardılar. Bu cinayetler Amerikan formasını gasp ederek yapıldı.

O yüzden o şartlar altında serbestçe gerçekleşen “öz bir savunma” çok korkulacak bir şeydir.

Üstelik de, Ermeniler böyle eylemlere zorlanmadılar ve kendimize empoze ettiğimiz her türden olan bütün fedakârlıklar buna şahit.”⁵⁷

20 Mayıs 1920 tarihli ve Fransız Dışişleri Bakanı’na gönderilen mektupta Fransız Savaş Bakanı, 1918 sonundan itibaren defalarca kaydedilen “lejyonerlerin kötü zihniyeti yüzünden” Ermeni Lejyonu’nun feshedilme gereğinin altını çiziyor.

1919’da Hamelin’in yaptığı gibi, Gouraud da temeli olmayan bu protestolara karşı çıkıyor ve Ermeni Lejyonu’nun suçlarını hatırlatıyor.

Bu raporlar Fransız Hükümeti’ni kayıtsız bırakmıyor. Nitekim 20 Mayıs 1920 tarihli ve Fransız Dışişleri Bakanı’na gönderilen mektupta Fransız Savaş Bakanı, 1918 sonundan itibaren defalarca kaydedilen “lejyonerlerin kötü zihniyeti yüzünden” Ermeni Lejyonu’nun feshedilme gereğinin altını çiziyor.

Mektuplaşma da Ermeni Lejyonu’nun çok sayıda probleme sebep olduğunu bile gösteriyor. 18 Haziran 1920 tarihli mektubunda Dışişleri Bakanı şu cevabı veriyor: “Sizinle tamamen hemfikirim”.

12 Temmuz’da Savaş Bakanı şunu yazıyor: “Yakın Doğu Ordusu Baş Komutanı’na kendisinin teklif ettiği Ermeni Lejyonu’nu feshetmeye izin verdim.”⁵⁸ Karar da yaz aylarında yürürlüğe girecek.

56 General Dufieux’nün fikri Nr. 3382/1, 27 Nisan 1920, SHD, 4 H 42, dosya 6.

57 AMAE, P 17784. Nisan 1920’deki durum hakkında Paul Bernard’a da bakın, *Six mois en...*, ss. 16-17.

58 AMAE, P 1426.

Öte yandan, Fransa'nın Kemalist güçlerle müzakere ettiği ve bir mütareke imzaladığı bir dönemde bu kararın 1920 baharında alınması her halde tesadüf sonucu değildir.⁵⁹

Üstüne üstlük “Tam Ermenistan” için en çok 200.000 sterlin geliriyle,⁶⁰ borçları dâhil olmadığı halde, 2.040.000 sterlin bir bütçe teklifi Nisan ayı başında sunan Ermeni temsilcileri bu şekilde şüphesiz imajlarını Paris nezdinde kesinlikle iyileştiremezler.

B) 1920 Yazında Bu Eğilim Teyit Ediliyor

1920 Temmuz ayı başlangıcında İstanbul'daki Yüce Komiser Albert Defrance bazı Ermenilerin, “Fransızları ya gitmeye ya kalmaya zorlamak için Müslümanlarla eylem yaratmaya hazır olduğunu” ve “İzmir Ermeni ileri gelenlerinin, Müslümanlarla karışıklıklar yaratmaya ve Fransızları müdahale etmeye zorlamaya yönelik⁶¹ çatışmaya hazır örgütlerin oluşumunu sağlamak amacıyla 100.000 sterlinlik bir meblağ çıkardığını” öğreniyor.

Bu da sadece proje halinde kalmamıştır: Nitekim Eylül sonu Kilikya'daki kara kuvvetleri istihbarat servisi şunu belirtiyor: “O taraftan ovayı doldurmaya yönelik toplanan, aynı şekilde de ya Amerika ya da Karataş üstünden İzmir'den gelen, civarların emniyeti için de tehlikeli olabilen ve Adana Doğusu'nda Temmuz'dan beri kurulan bir Ermeni oluşumunu dağıtmak zorunda kaldık. Bu grup, silahlı elemanlarla takviye edilmişti.”⁶²

Adana kentinde karışıklıklar daha ciddiydi. Robert F. Zeidner “pogromlardan”⁶³ bahsediyor. Temmuz ayı içinde “her gün kişisel cinayetler ve talanlar işleyerek”, “panik” yaratarak, Türklere “her gün talan ya da boğazlama ile tehdit ederek” Ermeniler ondan sonra da Adana'yı ateşe veriyorlar ve bu kentin en büyük parçası yok oluyor.

Nitekim Ermeni kundakçıları bazı askeri Fransız binalarına yakın yerlerde bile ateş yaktılar.⁶⁴ Temmuz-Ağustos 1920 döneminde Albay Brémond Adana

59 Stanford J. Shaw, *From Empire to...* Volume III-2, ss.1402-1404; Capitaine Mazen, “Les négociations d'Angora/Ankara müzakereleri, 21-23 Mayıs 1920, SHD, 4 H 58, dosya 2a. 1-7 Haziran, ondan sonra da 22-28 Haziran 1920 tarihli haftalık raporlara bakınız, SHDN, 4 H 58.

60 “Tam Ermenistan”ı destekleyen heyetin üyelerinin yazdığı not, 6 Nisan 1920, AMAE, P 16674.

61 Albert de France'dan Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgraf, 4 Temmuz 1920, AMAE, P 16674.

62 22-29 Eylül 1920 tarihli haftalık rapor, SHD, 4 H 58, dosya 2. Buna benzer bir vaka için bakınız: Paul Bernard, *Six mois en...* ss. 91-92; Edouard Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, Paris, Imprimerie nationale, 1921, s. 67.

63 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*s. 250.

64 Paul Bernard, *Six mois en ...*, ss. 59-78 (alıntı ss. 59-60). Abdülgani Girici'ye de bakınız: *Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*, Ankara, TTK, 2011. Fransız askerlerinin emniyetini çok düşünmeyerek Ermeni lejyonerlerinin büyük ölçüde kundaklamayı kullanmış olması onların yeni bir yöntemi değildi: Maxime Bergès, *La Colonne de Marach et quelques autres récits de l'armée du Levant/“Maraş Kolu” ve Yakın Doğu Ordusu'na Dair Birkaç Başka Anlatım*, Paris, la Renaissance du livre, 1924, ss. 56, 81-82, 89 ve 142-143.

şehirinde gerçekleşen talan eylemleri için altı Hıristiyan'ı astırdığını hatırlatıyor. Bu da Paul Bernard'ın günlüğü tarafından teyit ediliyor (5 Ermeni ve 1 Süryani söz konusu).⁶⁵

1919'da Brémond, silahlı olan ve idama çarptırılan en az üç Ermeni lejyonerini yasa dışı bir şekilde affettirmiş iken,⁶⁶ Bernard şunu yazıyor: "Kuşkusuz, Barış Konferansı'na görüşlerini empoze etmeye ve ne olursa olsun, Adana'yı idaresinde tutmaya yönelik Ermenilerin bir entrikası söz konusu."⁶⁷

Nitekim de henüz imzalanmamış ama kabataslağı tanınmış olan Sevr Antlaşması Türklere Kilikya'nın çoğunu iade etmeyi öngörüyor.⁶⁸

Söz konusu Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından beş gün önce, "Tam Ermenistan"ın temsilcisi olan Mihran Damadian'ın yönetimi altında 4 Ermeni partisinin ve Kiliselerin delegeleri, başkenti Adana olan "Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti"ni ilan ediyorlar. "Bütün şehir Ermeni bayraklarıyla donatılmış".

Albay Brémond'un özel emriyle zora başvuruluyor ve resmen kendini taçlayan bu "hükümet" dağıtılıyor. Brémond kendi ifadesiyle "gülünç bir komedy", "suçlular" ve "acınacak bir eylem"den bahsediyor.⁶⁹ Yine de komitelerin kötülükleri (kundaklama, suikast) biraz azalıyor, ama tamamen kaybolmuyor.⁷⁰

En sonunda, yani 1920 Eylülünde, General Gouraud'nun teklifiyle Brémond geri çağırılıyor.⁷¹

Fransa Cumhuriyeti ve Ermeni Komiteleri arasındaki münasebetler Kafkasya'daki durum yüzünden pek teşvik edilmiyor. Erivan Hükümeti 1920 yazında en azından Sevr Antlaşması sayesinde eline geçecek olan toprakların

Fransa Cumhuriyeti ve Ermeni Komiteleri arasındaki münasebetler Kafkasya'daki durum yüzünden pek teşvik edilmiyor. Erivan Hükümeti 1920 yazında en azından Sevr Antlaşması sayesinde eline geçecek olan toprakların bir parçasını işgal etmeye çalışıyor. Fransa'dan ve öteki İtilaf Devletleri'nden müdahalelerini talep ediyor. Paris nazikçe reddediyor.

65 Edouard Brémond, *La Cilicie en...*, s. 62; Paul Bernard, *Six mois en...*, ss. 63, 71-73 ve 85.

66 Yusuf Sarmay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, II. Cilt, 1918-1919, Ankara, 2002, ss. 413-415.

67 Paul Bernard, *Six mois en...*, ss. 59-60.

68 General Gouraud tarafından Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgraf, 2 Mayıs 1920, AMAE, P 17784.

69 Paul Bernard, *Six mois en...*, s. 87-89; Edouard Brémond, *La Cilicie en...*, ss. 66-67. 22-29. Eylül 1920 tarihli rapora da bakınız, SHD, 4 H 58, dosya 2.

70 Paul Bernard, *Six mois en...*, ss. 99-100, 107-110.

71 Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, ss. 252-253.

bir parçasını işgal etmeye çalışıyor. Fransa'dan ve öteki İtilaf Devletleri'nden müdahalelerini talep ediyor. Paris nazikçe reddediyor.⁷² Böyle bir müdahalenin teknik zorluklarından öte, Kafkasya'daki Yüksek Komiser olan Damien de Martel'in Ermeni Devrimci Federasyonu ve söz konusu örgütün Erevan'da idare ettiği hükümet hakkında çok olumlu düşüncelere sahip olmadığı aşikâr. Böylelikle Damien de Martel şüpheye yer bırakmadan, 1920 yazı boyunca Ermeni yetkilileri tarafından icra edilen ve özellikle Erivan civarındaki (ve bölücü olmayan) Türk boylarına karşı yürütülen etnik temizliğinden bahsediyor.⁷³

Belki de daha belirgin bir şekilde Fransız Dışişleri Bakanlığı'na çok bağlı olan "Le Temps" günlük gazetesi, on binlerce ölüden bahsederek⁷⁴ bu sürgünleri ve bu katliamları yansıtıyor.

10 Ağustos 1920'de yani Sevr Antlaşması'na nazaran neredeyse aynı anda imzalanan Ermeni-Sovyet Antlaşması savaş suçlarına ilave ediliyor. Şu da göze çarpıyor: Birkaç gün önce Erivan'a Fransa kaynaklı silahlar teslim edilmişti. Damien de Martel antlaşmayı bir "terk ediş"⁷⁵ gibi nitelendiriyor ve hemen sonra şunu belirtiyor: "Her defasında çok net bir şekilde Ermeni Hükümeti Müttefik hükümetlere her hangi bir ihanette bulunduğu takdirde, bu hususun ülkesinin kaybolmuş olması anlamına geleceğini ve sadece Bolşevikler tarafından Ermeni Meselesinin çözülmüş olmasına tolerans göstermeyeceğimizi ilan ettim."⁷⁶

C) Ara Dönem (1920 Sonbaharı-1921 Sonbaharı)

O zaman Kilikya'daki yeni yöneticiler tarafından Türklerle bir "yakınlaşma" politikası yürütülüyor ve 1921 Ocağı'ndan itibaren Fransız temsilcileri belirli bir "iyileşme" fark ediyorlar.⁷⁷ Said Halim Paşa, Brémond'un geri çağırılmasının hızlı ve belirgin ilerlemelere yol açtığını teyit ediyor.⁷⁸ 1920

72 Dışişleri Bakanı'ndan Tiflis'teki Fransız Yüksek Komiseri'ne, 11 Ağustos 1920, AMAE, P 16674.

73 Tiflis'teki Fransız Yüksek Komiseri'nden Fransız Dışişleri Bakanı'na, 8 Haziran 1920, 20 Temmuz ve 12 Ağustos 1920, aynı yerde. Bu etnik temizleme politikasından sorumlu olan Ruben Ter-Minassian, gelini Anahide Ter-Minassian'ın işaret ettiği gibi, söz konusu süreç komiteci başı tarafından "gaddar bir plan" diye adlandırılıyordu. Bakınız: Anahide Ter-Minassian, 1918-1920, *la République d'Arménie*, Bruxelles, Complexe, 2006, ss. 27-28.

74 Pierre Loti, *La Mort de notre chère France...*, Paris, Calman-Lévy, 1920, s. 288.
<http://www.archive.org/download/lamortdenotrech00loti.pdf>

75 Richard G. Hovannissian, *The Republic of Armenia*, volume IV, *Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietisation*, Los Angeles-Berkeley-Londra, University of California Press, 1996, ss. 95-97 (alıntı ss. 97, n. 121).

76 Damien de Martel'den Bakanlığa çekilen telgraf, 12 Ağustos 1920, AMAE, P 16674.

77 Robert de Caix'den Bakanlığa çekilen telgraf, 6 Ocak 1921; Georges Leygues'den Robert de Caix'ye cevap, 12 Ocak; Başbakan olduğunda Mösyo Leygues'in Suriye işleri hakkında not, 20 Ocak 1921, AMAE, P 17785. Georges Leygues tarafından İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri'ne çekilen telgraf, 23 Ekim 1920; Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, s.255.

78 Said Halim Paşa, *L'Empire ottoman et la guerre mondiale/Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, Les Editions İsis, 2000 (1921), ss. 68-69.

sonunda, Ermeni Cumhuriyeti'nin çökmesi Ermeni Devrimci Federasyonu'nu yasal karakterinden mahrum ediyor ve bir defa daha, milliyetçi Ermenilerin askeri kapasitesinden pek parlak olmayan bir fikir veriyor.⁷⁹ Tam tersine, Türk Zaferi ve mütarekeden memnun olmayan⁸⁰ İtalyanlar tarafından Kemalistlere çarçabuk verilen yardım, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin güvenilir karakterini takviye ediyor.

1919 yılından ders almayarak Antranik ve Muşeg gibi Ermeni tahrikçileri Fransa karşıtı bir propaganda yapmaya devam ediyorlar.⁸¹

Londra Konferansı'ndan itibaren (Şubat-Mart 1921), Fransız Hükümeti Türkiye'yi tercih eden ve Sevr Antlaşması'nı gözden geçiren bir politika destekliyor.

3 Ağustos 1921'de gönderilen mektubunda yeniden Hükümet başı olan Aristide Briand, ancak ve ancak Sevr Antlaşması'nı referans olarak alan Avetis Aharonyan'a⁸² şu satırları yazıyor:

“Açıkçası bağımsız ve yaşayabilir bir devlet olarak Türkiye'nin mevcudiyetini sağlayan bir siyasetten yana olduğumu söylüyorum. İngiliz dostlarımla küsmeye ihtimalini göze alarak Londra Konferansı esnasında bu doğrultuda adım attım. Çünkü savaşta bize zarar vermiş olmasına rağmen, Türkiye gibi bir ulusun, ulusal ve bağımsız bir hayata hakkı var. Yunanların son zamanlarda Türkleri mağlup etmesine rağmen, müttefiklerin ve kendilerinin çıkarlarına daha uygun bir siyasete İngiliz dostlarımı tekrar sokmaya çalışacağım. Londra Konferansı'nda, yeniden Türklere imtiyaz tanıyarak, Sevr Antlaşması'na dair bir gözden geçirme elde ettim ve bu politikaya devam edip hedefime varacağım umarım.”⁸³

Tamamen dürüst olmak gerekirse tam o sırada, yani Briand bu mektubu yazdığında, Kafkasya'daki Taşnakların en son kalesi olan Zangezür eyaleti, biraz önce Sovyetler tarafından ele geçirildi. Yine de 5 Temmuz'da Ermeni

79 Ermeni Ordusu'nun uğradığı yenilgi, 6 Ocak 1921, AMAE, P 16675.

80 Londra'daki Fransa Büyükelçisi tarafından Bakanlığa çekilen telgraf, 31 Aralık 1918, AMAE, P 17784; Haftalık raporlar, 16-20 Mart ve 25-31 Mart 1920, SHD, 4 H 58, dosya 1; Malumat bülteni Nr 29, 16 Ekim 1920 ve Nr 111 25-31 Mart 1920, SHD, 4 H 58, 1 ve 2 dosyalar; Stanford J. Shaw, *From Empire to...*, II. Cilt, ss. 486-500, 582, 602-604, 607-608, III. Cilt, ss. 996-997.

81 Cidde'deki Fransa Genel Konsolosu Bakanlığa çekilen telgraf, 23 Eylül 1920 ve 23 Ekim 1920 tarihli General Gouraud'dan Fransız Dışişleri Bakanı'na çekilen telgraf; Konsolos Laporte'tan Bakanlığa çekilen telgraf, 3 Kasım 1920; Robert de Caix'nin Bakanlığa çektiği telgraf, 13 Aralık 1920; Gaillard'ın Bakanlığa çektiği telgraf, 14 Aralık 1920, AMAE, p 16674.

82 “O zaman, Sevr Antlaşması bizim için Ermenistan ve Türkiye arasındaki münasebetlere yön veren hukuki tek araç gereç gibi kalıyor” 5 Temmuz 1921 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı heyet tarafından Aristide Briand'a aktarılan memorandum, AMAE, P 16676. Aynı şekilde bakınız: Büyükelçiler Konferansı'na aktarılan Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı heyetin memorandumunu, 9 Ağustos 1921, AMAE, P 16676.

83 Georges Mamoulia, *Les Combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales/ SSBC ve Batı Devletleri Arasında Bulunan Kafkas Halkları'nın Bağımsızlık Mücadeleleri*, Paris, L'Harmattan, 2009, s. 53.

Cumhuriyeti'ne bağlı heyet Ermenistan'ın "üçünün birinin" henüz Taşnak Hükümeti'nin kontrolü altında olduğunu iddia ediyordu.⁸⁴ Ama on bir gün sonra Kızıl Ordu onu geri alma sürecini tamamlayacaktı.⁸⁵

Ayrıca, Sakarya'daki Türk zaferi (Ağustos-Eylül 1921) Fransız tutumunun daha esnek olmasına yol açıyor.⁸⁶ O zaman Ekim 1921'den itibaren Fransa ve Kemalistler arasında barış imzalanıyor. Ankara Hükümeti'nin tanınması teyit ediliyor.

III) FRANSA İTTİFAKINI DEĞİŞTİRİYOR: UTANMAZLIK VE BASİRETSİZLİK ARASINDA KALAN KOMİTELER (1921 SONBAHARI-1923 YAZI)

A) Kilikya'dan Asker Çıkarılması ve Çatışmaların Sonu

Yenilgilerini kabul etmek ve politikalarını değiştirmek yerine inatçı bir şekilde ancak ve ancak Sevr Antlaşması'nı⁸⁷ tutan komiteler her şeyi baltalamaya yönelik bir siyaset izliyorlar. 1920 yazından beri ifade ettikleri tehditleri gerçekleştirip komiteler Hıristiyanları yerlerinde korumayı öngören Fransızlarla Kemalistlerin müşterek çabalarını sabote etmeye çalışıyorlar.⁸⁸ Hedeflerine ulaşmak için, H. Franklin-Bouillon'un kaydettiği gibi, zoru bile kullanıp kendi insanlarını göç etmeye zorluyorlar.⁸⁹ Bu propaganda ve bu zorlama da aslında "gerekli" çünkü 1921 yılının sonunda bile Kilikya'daki Ermenilerin bir bölümü genellikle yerlerinde kalan Ermenilerin aynı yerde kalmalarına ve göç edenlerin de barışçıl bir şekilde dönmelerine sıcak bakıyorlar.⁹⁰

1920'den itibaren ifade edilen projeye göre (yukarıya bakın) gerçekleştirilen bu kitlesel göç ettirme, Fransızların döndürülmesi absürt umuduyla icra ediliyor.

84 5 Temmuz 1921 tarihli Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı heyet tarafından Aristide Briand'a aktarılan memorandum, AMAE, P 16676.

85 Serge Afanasyan, *L'Arménie, l'Azerbaïdjan...*, s. 175.

86 Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne/Mustafa Kemal modern Türkiye'yi icat ediyor*; Bruxelles, Complexe, 1997; Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over...*, ss. 285-289.

87 3 Kasım 1921 tarihli Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı heyet tarafından Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen mektup, AMAE, P 16676.

88 General Gouraud'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgraf, 24 Ekim 1921; 3 Kasım tarihli Bakanlık'tan Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiseri'ne çekilen telgraf; 5,15 v3 23 Kasım 1921 tarihli General Pellé'den Bakanlığa çekilen telgraflar; Bakan tarafından Franklin-Bouillon'a gönderilen mektup, AMAE, P 17785; Yüksek Komutan, Yakınoğu- Operasyonlar Günlüğü, 1921, s. 456-469, SHD, 4 H 47, dosya 1; Bulletin périodique/Aralıklarla çıkan Belleten Nr 39, 5 Aralık 1921-5 Ocak 1922, SHD, 4 H 49, dosya 1, Malumat Belleteni Nr. 279, 17-21 Kasım 1921, 4 H 61, dosya 3; Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies...*, s. 151.

89 6 Aralık 1921 tarihli Konsolos Laporte'tan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgraf, 6 Aralık 1921, AMAE, P 17786.

90 Malumat Belleteni Nr. 285, 11-13 Aralık 1921, 4 H 61, dosya 3.

Ya da bunun yerine İngilizlerin müdahalesi talep ediliyor.⁹¹ Fakat Konsolos Laporte'ın vasıtasıyla ifade edilen Fransız tepkisi kendi vatandaşlarını göçe teşvik edenlerin “nankörlüğünü” eleştirmeye yöneliktir.⁹²

Özellikle Dörtöl'da bazı Ermeniler bütün limitleri aşıyor, ağır silahlarla donanmış bir grupla zoru kullanarak Türklere karşı direnmeye çalışıyor ve olaylar provoke ederek Fransızların ricatlarından vazgeçmelerini istiyorlar. Çatışma olmadan Albay Pettelat'nın askerleri Ermenileri silahsızlandırıp bir mitralyöze, 2000 tüfeğe ve 600.000 fişeğe el koyuyor.⁹³ Fakat aynı zamanda Ermeni çeteleri Dörtöl'a yakın dört Türk köyünü sakinlerini oralardan kovarak boşaltıyor ve en az 200 ev yakıyorlar.⁹⁴ Aynı bağlamda daha az önemli hadiseler Antep'te de meydana geliyor.⁹⁵

Tam tersine Kilikya'ya tayin edilen Türk yüksek memurları, özellikle de “dürüst ve temelinde demokrat olan bu adam”⁹⁶ diye adlandırılan Hamdi Bey, Fransız temsilcilerine çok iyi bir izlenim bırakıyorlar.

“Türk rejiminin tekrar yerleştirilmesi en iyi şartlar altında⁹⁷ yapıldı”, ve “sağ salim olan ve iyi halde giysilerle giyinmiş”⁹⁸ Fransız esirlerinin iadesi dâhil olmak üzere, bütün vaatler harfiyen uygulandı.⁹⁹

Özellikle Dörtöl'da bazı Ermeniler bütün limitleri aşıyor, ağır silahlarla donanmış bir grupla zoru kullanarak Türklere karşı direnmeye çalışıyor ve olaylar provoke ederek Fransızların ricatlarından vazgeçmelerini istiyorlar. Çatışma olmadan Albay Pettelat'nın askerleri Ermenileri silahsızlandırıp bir mitralyöze, 2000 tüfeğe ve 600.000 fişeğe el koyuyor. Fakat aynı zamanda Ermeni çeteleri Dörtöl'a yakın dört Türk köyünü sakinlerini oralardan kovarak boşaltıyor ve en az 200 ev yakıyorlar.

91 Stanford J. Shaw, *From Empire to...* III. Cilt, ss. 1420-1421. Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı ulusal heyetin geçici başı olan Gabriel Noradounkian'dan Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand'a mektup, AMAE, P 16676, Türkiye'deki Yüksek Fransız Komiseri'ne üç Ermeni Kilisesi'nin mektup, 13 Kasım 1921, Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie/Kilikya Acıları, 1919-1922*, Paris, Paul Geuthner, 1954, ss. 410-411; Yücel Güçlü, *Armenians and the...*, ss. 143-145.

92 Michel Paillarès, *Le Kémalisme devant...*, s. 384.

93 “Yakın Doğu'daki Başkomutanlık, Operasyonlar Günlüğü, 1921”, 25 Kasım, s. 459, 26 Aralık, s. 473, ve 29 Aralık, s. 474, SHD, 4 H 47, dosya 1; Aralıklarla çıkan Belleten Nr. 39, 5 Aralık 1921- 5 Ocak 1922, SHDN, 4 h 59, dosya 1; Malumat Belleteni Nr. 288, 21-24 Aralık 1921, SHDN, 4 H 61, dosya 3; Robert de Caix'den Raymond Poincaré'ye, 5 mart 1922, AMAE, P 17787. Vahé Tachjian (*La France en...* s. 174), yalnızca matbu bir Ermeni kaynağını referans alarak, bir “intihara” eşit olan bu projeyi planlayanları Ermeni Ulusal Birliği'nin caydırdığını kaydediyor. Şahsen ben, Fransız Arşivleri'nde bu iddiayı teyit eden hiçbir şey rastlayamadım.

94 Vahé Tachjian, *La France en...*, s. 174.

95 “Yakın Doğu'daki Başkomutanlık, Operasyonlar Günlüğü, 1921”, 18 Aralık 1921, s. 469, SHDN, 4 H 47, dosya 1.

96 Adana'daki Fransa Konsolosu'ndan Raymond Poincaré'ye, 1 Mart 1922, AMAE, P 17787. Malumat Belleteni'ne de bakın, Nr. 286, 14-16 Aralık 1921, SHD, 4 H 61, dosya 3; “Yakındoğu'daki Başkomutanlık- Operasyonlar Günlüğü, 1921”, 24 Kasım 1921, ss. 458-459, SHD, 4 H 47, dosya 1. Amerikan uyruklu gözlemciler de hemfikir: Yücel Güçlü, *Armenians and the...*, ss. 142-143.

97 Robert de Caix'den Raymond Poincaré'ye, 5 Mart 1922, AMAE, P 17787.

98 Ricat operasyonlarını yöneten komisyonun genel raporu, Mars 1922, AMAE, P 17787.

99 “Yakındoğu'daki Başkomutanlık- Operasyon Günlüğü, 1921”, 30 Ekim 1921, s. 448, 4 H 47, dosya 1.

Ermeniler tarafından “ümit edilen” Kilikya’daki Fransız işgalinin idamesiyle de, Türkiye’deki Hıristiyan azınlıkları konusu Milletler Cemiyeti’nin gündemine konsun diye komiteler Belçika’nın müdahalesini talep edip elde ediyor. Oysa bu müdahaleden önce bile Belçika Büyükelçisi bu konuda olumsuz bir cevap almıştı.

Brüksel’deki Fransız Büyükelçisi diplomatik ve nazik terimler kullanarak: “Açıkçası şaşık, buna da hakkımız var” diye yazıyor.¹⁰⁰

Aynı zamanda da, Fransa’nın önünde üç ana Ermeni partisi biraz daha imajlarını küçük düşürmenin yolunu buluyor... Boğos Nubar (Ramgavar) Fransa’nın Kilikya’da bağımsız bir Ermenistan’ın kurulmasını vaat ettiğini iddia ediyor. Bu iddia tabii ki tamamen yanlış.¹⁰¹

1922 Ocağı’nda da Ermenistan Cumhuriyeti’nin heyeti (Taşnak), “Sevr Antlaşması’nın tam uygulanmasını ve Cumhurbaşkanı Wilson’un çizdiği sınırların içinde Ermeni Devleti’nin kurulmasını” talep ediyor.¹⁰² Daha ne olsun? Hınçak Partisi ise, özellikle İstanbul’da,¹⁰³ Bolşevik saflarına katılıyor. Tam o sırada, pek Türk yanlısı sayılmayan Kilikya’daki Fransız Kara Ordusu’nun İstihbarat Servisi, Kemalizm’in komünist karşıtı bir hareket olduğunu kabul ediyor.¹⁰⁴

B) Yunan-Ermeni Savaşı’nın Sonu: Komitelerin Yeni Hataları

Öte yandan, 1919’dan beri, hatta daha önce bile,¹⁰⁵ Ermeni Komiteleri Yunanistan’dan yana bir tutum aldılar. Oysa Fransa aynı tarihten beri de Yunanistan’ın Türkiye’de icra ettiği işgalden pek memnun değildi. Bu tepkinin kökünde sadece ekonomik sebepler yatmıyordu, Yunanlılar tarafından Türk sivil halkına karşı gerçekleştirilmiş olan mezalim, cinayet ve savaş suçları da vardı.¹⁰⁶ 1922’de gerilim git gide artıyor. Özellikle bazı Ermeni milliyetçileri

100 Belçika’daki Fransa Büyükelçisi tarafından Dışişleri Bakanı Aristide Briand’a çekilen telgraf, 11 Aralık 1921, AMAE, P 17786.

101 Senato nezdinde Dışişleri Komisyonu Şefi Mösyö de Selves tarafından Başbakan’a gönderilen mektup, 28 Aralık 1920 ve 13 Şubat 1921, AMAE, P 16670; Senato nezdinde Dışişleri Komisyonu’nun üyeleri tarafından sorulan sorulara cevap, 29 Kasım 1921, AMAE, P 16676; Kâmuran Gürün, *Le Dossier arménien*, s.323-325.

102 Ermenistan Cumhuriyeti’ne bağlı heyet tarafından Aristide Briand’a sorulan soru, 7 Ocak 1922, AMAE, P 16676.

103 İmzasız not, 27 Ekim 1921, AMAE, P. 16676.

104 Malumat Belleteni Nr. 120, 26 Şubat 1921, SHD, 4 H 60, dosya 2; Malumat Belleteni Nr. 297, 15-16 Ocak 1922, 4 H 62, dosya 1. Aynı şekilde Serge Afanasyan’a bakın: *L’Arménie, l’Azerbaïdjan...*, ss. 162-164.

105 Bern’deki Askeri Ataşe’dan Dışişleri Bakanı’na, 29 Ocak 1919, AMAE, P 16670; Salahi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, TTK, 1993, s.345-347, bir de S.R Marine, *Affaires arméniennes/Donanma’nın İstihbarat Servisi*, Ermeni İlişkileri, 15 Kasım 1920, AMAE, 16674.

106 Stanford J. Shaw, *From Empire to...*, II. Cilt, ss. 475-476, 527-528 ve 534-536. Aynı şekilde de Serge Adanasyan’a bakın, *L’Arménie, l’Azerbaïdjan...*, ss. 99-100.

hala Fransız yönetiminde olan Hatay bölgesinden gönüllü asker almaya kalkıyorlar.¹⁰⁷ Bu da Fransız yetkililerinin sert bir cevabına neden oluyor: Askere alma yasaklanıyor.¹⁰⁸

Aynı zamanda da, Poincaré Hükümeti Fransa Büyükelçilerinden Yunan Ordusu tarafından empoze edilen “terör rejimini” protesto etmelerini talep ediyor. Nitekim Poincaré şunlara çok öfkeleniyor: Yunan Ordusu Eskişehir'deki Fransız misyonuna ait olan binaları ateşe verdi ve de Bursa'yı yakmaya çalıştı. Aynı dönemde ise Kemalist Ordu sıkı bir disiplin uyguluyordu.¹⁰⁹

Nihayet Eylül 1922'de “sakarlıklarda” sanki bir zirveye ulaşıyor. Aslında bazı Ermeni ve Yunanlılar tarafından yakılan İzmir yangınında¹¹⁰ Kemalist Ordu'nun “hiçbir suçu olmadığını” ispat eden çok titiz ve detaylı raporlar Fransız Hükümeti'ne veriliyor. Oysa tam o sırada, Avetis Aharonyan Paris'e bir telgraf çekip Türkleri (hiçbir kanıt olmadan) suçluyor. Bu suçlamanın apaçık hedefi, Anadolu'da bir Ermeni ocağının kurulmasıdır.¹¹¹ Tam tersine yangından birkaç gün önce Adana Türk yetkilileri Fransız temsilcileriyle beraber İzmir alınışını kutluyor. Mısır'daki Fransız temsilciliği, Türk yanlısı coşkun nümaişlerde katılanların, Yunan istilacıya karşı 1921'den beri Fransa'nın Kemalist Güçlere verdiği diplomatik ve mali destekten de çok memnun kaldıklarını ifade etmekten geri kalmadığını not ediyor. Mısır'daki coşku Fransa'yı da onurlandırıyor.¹¹²

C) Lozan: İttifakın Tasfiyesi

1922 yılının ilk aylarında konuyu es geçtikten sonra,¹¹³ en sonunda Fransız Dışişleri Bakanı, Ermenistan'ın artık Sovyetler Birliği'ne girmiş olduğuna göre, Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı heyete, gelecekte üyelerinin Lozan'daki¹¹⁴ Barış Konferansı'na katılması mümkün olmadığını ve bu

107 Salahi R. Sonyel, *Minorities and the...*, ss. 381-382; Aram Turabian, *L'Eternelle victime de la diplomatie européenne: l'Arménie/ Avrupa Diplomasisi Daimi Kurbanı: Ermenistan*, Marseille, Imprimerie nouvelle, 1928, s. 244-260.

108 General Gouraud tarafından Raymond Poincaré'ye gönderilen rapor, 19 Ağustos 1922, AMAE, P 16677.

109 İzmir Rıhtımları Cemiyeti İdarecisi Elzéar Guiffroy'nin raporu, 27 Temmuz 1922; İstanbul'daki Fransa Yüksek Komiseri General Pellé tarafından Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgraf, 8 Eylül 1922; Albay Mougín tarafından General Pellé'ye çekilen telgraf, 8 Eylül 1922; Raymond Poincaré tarafından Roma, Londra, Washington ve Atina Fransız temsilcilerine çekilen telgraflar, 8 ve 9 Eylül, 5 Ekim 1922; General Pellé tarafından Raymond Poincaré'ye çekilen telgraf, 12 Eylül 1922, AMAE, P 1380.

110 Genel Konsolos Michel Graillet tarafından Raymond Poincaré'ye çekilen telgraf 23 ve 26 Eylül 1922; General Pellé'nin raporu, 23 Eylül 1922; Amiral Dumesnil'in raporu, 28 Eylül 1922, AMAE, P 1380, “Dans les rues de Smyrne anéantie/ Yok Edilen İzmir Sokaklarında” adlı makaleye bakın, *L'Echo de Paris*, 22 Eylül 1922, s. 1.

111 Avetis Aharonyan tarafından Fransa Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgraf, 23 Eylül 1922, AMAE, P 1380.

112 Malumat Belleteni Nr. 374, SHD, 4 H 62, dosya 5.

113 Özellikle bakın: 26 Ocak 1922 tarihli not; Siyasi İşler Şefi Emmanuel de Perretti'yi ziyaret eden Avetis Aharonyan, 28 Mart 1922; Emmanuel de Perretti'yi ziyaret eden Gabriel Noradoukian, 3 Nisan 1922, AMAE, P 16677 (Tutanaklar).

114 Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı heyete, 22 Ekim 1922, AMAE, P 16677.

yüzden bir Ermeni ocağının kurulması da imkânsız gibi görüldüğünü açıklıyor.¹¹⁵

Lozan'da böyle bir ocağın kurulması artık gündemde değil ve Fransa'ya karşı komitelerin duyduğu kin artıyor.¹¹⁶ EDF kararlılıkla ABD'ye bakarak 1923 baharında İstanbul'daki kendi basınında Fransız karşıtı makaleler yayınlıyor.¹¹⁷ Bazıları da SSBC ile muhtemel bir ittifakı umut ediyorlar.¹¹⁸

SONUÇ

“Fransız ihaneti” savı gerçeklere uymuyor. Kaynaklar tam tersini işaret ediyor. Fransa'ya karşı Ermeni komitelerin nerdeyse daimi olan samimiyetsizliği söz konusudur. Bu samimiyetsizlik, komitelerden öte, Ermenilerin hepsi de “gerçek bir felakete” benzeyen bu politikadan sorumlu tutulmazsa bile, özellikle Kilikya'da sivil Ermenilere pahalıya mal oldu.

1923'ten itibaren Ermenistan Cumhuriyeti'nin sabık Başbakanı olan (1918-1919) Taşnak lideri Hovhannes Kaçaznuni tarafından¹¹⁹ övgüye değer bir soğukkanlılıkla analiz edilen bu eğilim Ermeni milliyetçi örgütlerinde günümüzde hala mevcut ve başkalarına kendi suçunu atma eğiliminden ibarettir.

Öte yandan Fransa Cumhuriyeti ile Ermeni Komiteleri arasındaki ilişkilerin incelemesi şunu da gösteriyor: Ermeni Sorunu'na dair emperyalist güçlerin tutumu tek bir blok oluşturmuyor. Şu da tartışılmaz bir gerçek: Özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında komiteler Rusya tarafından kullanıldı ve isteyerek aldatıldılar. Yine de, özellikle 1918-1923 dönemi için, Fransa vakası çok farklıdır.

Fransızcadan Türkçeye tercüme eden: Jean-Louis Mattei

115 Avetis Aharonyan'ın ziyareti, 14 Kasım 1922; Lozan'daki Fransız Heyeti'nin üyesi Paul Bargeton'a bir Fransız diplomatının (imzasız) mektubu, 4 Ocak 1923, AMAE, P 1677.

116 Birleşmiş Ermeni Heyetleri tarafından Dışişleri Bakanlığ'na gönderilen mektup, 25 Ocak 1923, AMAE, P 16677.

117 İstanbul Yüksek Komiserliği'nden Raymond Poincaré'ye, 1 Mayıs 1923, AMAE, P 16677. Özellikle Nisan 1923'te çıkan “Cagadamard” gazetesi (Muharebe) söz konusu. Buna benzer bir iş için bakın: Liverpool'daki Fransa Konsolosu tarafından Raymond Poincaré'ye gönderilen mektup, 19 Ocak 1923, AMAE, P 16677. ABD'deki durum hakkında John Van Der Lippe'e bakın: “The “Other” Treaty of Lausanne: The American Public and Official Debate on Turkish-Armenian Relations”, *Turkish Yearbook of International Relations*, Ankara, 1993, ss. 31-63. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/683/8687.pdf>; Justin McCarthy, *The Turk*, ss. 282-286.

118 General Pellé tarafından Raymond Poincaré'ye gönderilen rapor, 17 Nisan 1923, AMAE, P 16677.

119 Hovhannes Kaçaznuni, *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing To Do Anymore*, New York, Armenian Information Service, 1955, ss. 7-8 ve 13 (Ermenice 1. baskı, 1923). <http://ia600602.us.archive.org/14/items/armenianrevolution00katc/armenianrevolution00katc.pdf>

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Arşivler

Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, mikofilm: P 1380, P 1426, P 16670, P 16672, P 16674, P 16675, P 16676, P 16677, P 17764, P 17784, P 17785, P 17786, P 17787.

Service historique de la Défense (SHDN), Vincennes, arşiv kutluları 4 H 34, 4 H 42, 4 H 47, 4 H 49, 4 H 58, 4 H 60, 4 H 61, 4 H 62, 4 H 226, 7 N 3201, 7 N 3210, 16 N 3187.

Yayınlanmış Arşivler

Beylerian, Arthur. *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)/Fransız Arşivlerinde Büyük Devletler, Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler (1914-1918)*. Paris, 1983.

Commission des archives diplomatiques. *Documents diplomatiques français: 1915/Fransız Kaynaklı Diplomatik Belgeler: 1915*. III. Cilt. Brüksel: Peter Lang, 2004.

Gazarian, Vatche (ed.) *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918*. Waltham: Mayreni, 1996.

Sarınay, Yusuf (yön.). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri. II. Cilt: 1918-1919*. Ankara, 2002.

Kitaplar ve Makaleler

“Cilicie: les coulisses de la trahison française”/“Kilikya: Fransız ihanetinin arka planı”. *Hay Baykar (Ermeni Mücadelesi)*. 24 Kasım 1982. ss. 8-9.

“Dans les rues de Smyrne anéantie”/“Yok Edilen İzmir Sokaklarında”. *L'Echo de Paris*. 22 Eylül 1922, s. 1.

“Les Arméniens voudraient un Etat indépendant”/Ermeniler bağımsız bir Devlet isterlerdi. *Le Matin*. 29 Şubat 1919.

Aharonyan, Avetis ile Boğos Nubar Paşa. *La Question arménienne devant la conférence de la paix/Barış Konferansı önünde Ermeni Sorunu*. Paris: Imprimerie Dupont, 1919.

Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Alain Quélla-Villéger. *La Politique méditerranéenne de la France, 1870-1923. Un témoin, Pierre Loti/Fransa'nın Akdeniz Politikası, 1870-1923. Bir tanık, Pierre Loti*. Paris, L'Harmattan, 1992.

Armenia in the World War. New York, American Committee against the Lausanne Treaty, 1926.

Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution ottomane/Ermeni Komitelerinin Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasındaki Devrimci Emelleri ve Eylemleri. İstanbul, 1917.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Armenians*. Ankara, TTK, 2010.

Berberian, Hourı. "The Delegation of Integral Armenia: From Greater Armenia to Lesser Armenia." *Armenian Review*. 44-3 Sayısı. Güz 1991. ss. 39-64.

Bergès, Maxime. *La Colonne de Marach et quelques autres récits de l'armée du Levant/"Maraş Kolu" ve Yakın Doğu Ordusu'na Dair Birkaç Başka Anlatım*. Paris, la Renaissance du livre, 1924.

Bernand, Paul. *Six mois en Cilicie*, Aix-en-Provence, éditions du Feu, 1929.

Bouhey, Vivien. *Les Anarchistes contre la République. Contribution à l'histoire des réseaux sous la Troisième République /Cumhuriyet'e Karşı Anarşistler. III. Cumhuriyet'teki Şebekeler Tarihi'ne Katkı (1890-1914)*. Rennes, PUR, 2008.

Brémond, Édouard. *La Cilicie en 1919-1920*. Paris, Imprimerie nationale, 1921.

Des Coursons, R. *La Rébellion arménienne, ses origines, son but/ Ermeni İsyanı: Kaynakları, Amaçları*. Paris, Librairie du Service Central de la Presse, 1895,
http://louisville.edu/a-s/history/turks/la_rebellion_armenienne.pdf

Dumont, Paul. *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne/Mustafa Kemal modern Türkiye'yi icat ediyor*. Brüksel, Complexe, 1997.

Erickson, Edward J. "Bayonets on Musa Dağ. Ottoman Counter-Insurgency Operation -1915." *Journal of Strategic Studies*. XXVIII-3. Haziran 2005. ss. 529-548.

- Erickson, Edward J. "The Armenian Relocations and Ottoman National Security: Military Necessity or Excuse for Genocide?" *Middle East Critique*. Güz 2011. ss.291-298.
- Erickson, Edward J. "The Armenians and Ottoman Military Policy". *War in History*. XV-2 Nisan 2008, ss.141-167.
http://www.tc-america.org/media/Erickson_militarypolicy1915.pdf
- Gautherot, Gustave. *La France en Syrie et en Cilicie*. Courbevoie, Librairie indépendante, 1920.
- Girici, Abdülğani. *Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*. Ankara, TTK, 2011.
- Güçlü, Yücel. *Armenians and the Allies in Cilicia*. Salt Lake City, University of Utah Press, 2010.
- Gürün, Kâmuran. *Le Dossier arménien/Ermeni Dosyası*. Paris, Triangle, 1984.
- Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia*. I., II. ve IV. Cilt. Londra, University of California Press, 1996,
<http://archive.org/download/whyarmeniashould00pasduoft/whyarmeniashould00pasduoft.pdf>
- Kanuni'den Günümüze Türk-Fransız Münasebetleri. Uluslararası Kolokyum*. İstanbul, Mostar, 2012.
- Karal Akgün, Seçil. "Ottoman Armenians Intricate Relations With Western Powers Before and During the Peace Settlement of the First World War." *Review of Armenian Studies*, Sayı 18, ss. 39-45.
- Koloğlu, Orhan. "La campagne de Pierre Loti en faveur de la Turquie pendant la guerre d'Indépendance"/"Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye İçin Pierre Loti Tarafından Yürütülen Kampanya". ss. 57-75 - Paul Dumont ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (der.). *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk/Türkiye ve Fransa Atatürk Döneminde* içinde. Paris, ADET, 1981.
- Korganoff, Gabriel. *La Participatipn des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase/Dünya Savaş'ına Kafkasya Cephesindeki Ermenilerin Katılımı (1914-1918)*. Paris, Massis, 1927.
- L'Amitié franco-arménienne/Fransız-Ermeni Dostluğu Konuşma*. Paris: Finilkowski, 1919.

Le Capitaine Sarrou, un officier français au service de l'Empire ottoman/Osmanlı İmparatorluğu'nun Hizmetinde Olan Bir Fransız Subay: Yüzbaşı Sarrou. İstanbul, Les Editions İsis, 2002.

Les Armées françaises au Levant / Yakın Doğu'daki Fransız Orduları. Cilt I. Vincennes, 1979.

Loti, Pierre. *La Mort de notre chère France en Orient/Doğu'daki Sevgili Fransamızın Ölümü.* Paris, Calman-Lévy, 1920.

Loti, Pierre. *Les Alliés qu'il nous faudrait/Bize Lazım Olan Müttefikler.* Paris, Calman-Lévy, 1919, <http://www.archive.org/download/alliesquilnous00loti/alliesquilnous00loti.pdf>

Mamoulia, Georges. *Les Combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales/SSBC ve Batı Devletleri Arasında Bulunan Kafkas Halkları'nın Bağımsızlık Mücadeleleri.* Paris, L'Harmattan, 2009.

Mattei, Jean-Louis. *Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri/Les Comités arméniens à la poursuite de la Grande Arménie.* Ankara, Bilgi Yayınevi, 2008.

McCarthy, Justin. *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice.* Salt Lake City, University of the Utah Press, 2010.

Mélia, Jean. *Mustapha Kémal ou la rénovation de la Turquie/Mustafa Kemal ya da Türkiye'nin Yenilenmesi.* Paris, Fasquelle, 1929.

Merriman, John. *The Dynamite Club - How a Bombing in Fin de Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror.* Boston, Houghton Mifflin Harcourt, 2009.

Mutafian, Claude. "La Cilicie turquifiée par la France"/"Fransa tarafından Türkleştirilmiş olan Kilikya". *Historiens et Géographes/Tarihçiler ve Coğrafyacılar.* 332. Sayı. Mayıs-Haziran 1992. ss. 151-160.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement.* Londra, University of California Press, 1963.

Öke, Mim Kemal. *The Armenian Question.* Ankara, TTK, 2001.

Paillarès, Michel. *Le Kémalisme devant les alliés/Müttefikler Karşısında Kemalizm.* İstanbul, Éditions du Bosphore, 1922.

Pasdermadjian, Garéguine. *Why Armenia Should Be Free*. Boston, Hairenik Press, 1918.

Pasdermadjian, Garéguine. *Armenia: A Leading Factor in the Winning of War*. New York, American Committee for the Independence of Armenia, 1919, <http://archive.org/download/armenialeadingfa00garo/armenialeadingfa00garo.pdf>

Said Halim Paşa. *L'Empire ottoman et la guerre mondiale/Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*. Les Editions İsis, 2000 (1921).

Salt, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*. Londra, Frank Cass, 1993.

Shaw, Stanford J. "The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia". ss. 158-164 - Türkkaya Ataöv (der.). *The Armenians in the Late Ottoman Period* içinde. Ankara, TTK/TBMM, 2001.

Tachjian, Vahé. *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie/Kilikya ve Üst Mezopotamya'da Fransa*. Paris, L'Harmattan, 2004.

Ter-Minassian, Anahide. *1918-1920, la République d'Arménie*. Brüksel, Complexe, 2006.

Thobie, Jacques. *Les Intérêts culturels français dans l'Empire ottoman finissant : l'enseignement laïque et en partenariat/Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemindeki Fransız Kültür Çıkarları: Laik ve Ortaklı Eğitim*. Paris, Peeters, 2008.

Thobie, Jacques. *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman, 1895-1914/Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları ve Emperyalizmi, 1895-1914*. Paris, Publications de la Sorbonne, 1977.

Turabian, Aram. *L'Éternelle victime de la diplomatie européenne: l'Arménie/Avrupa Diplomasininin Daimi Kurbanı: Ermenistan*. Marseille, Imprimerie nouvelle, 1928.

Turabian, Aram. *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français/Fransız Bayrakları Altındaki Ermeni Gönüllüler*. Marseille, Imprimerie nouvelle, 1917.

Yavuz, Bige. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri/Les relations turco-françaises durant la Guerre d'Indépendance*. Ankara, TTK, 1994.

Zeidner, Robert F. *The Tricolor Over the Taurus: the French in Cilicia and Vicinity*. Ankara, TTK, 2005.

DÜZELTME

7 Aralık 2013 tarihinde Ermeni Araştırmaları dergisinin 46. sayısının 163-198 sayfaları arasında yayınlanan, Burhan Çaęlar'a ait, "1878-1879 Zeytun Ermeni İsyamları ve İngiliz Said Paşa'nın Aldığı Tedbirler" isimli makalenin başlığının doğru hali aşağıda belirtildiği gibidir.

Yayınlanan: 1878-1879 Zeytun Armenian Revolts and the "British" Mehmed Said Pasha's Precautions"

Doğrusu: 1878-1879 Armenian Revolts in Zeytun and Said Pasha the Englishman's Precaution